MISIR ÇÖLLERİNDE TÜRK GENÇLERİ

NURETTİN ARTAM

Hazırlayan:
Serkan Erdal

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1927
EDEBÎ ESERLER: 1054

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-466-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Son Okuma: Hüseyin Özdemir

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK
MATBAACILIK VE YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Beylikdüzü O.S.B Mah. Orkide Cad. No:1/Z
Beylikdüzü/İSTANBUL Tel: (0212) 671 61 51
Sertifika No: 52098

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Nurettin Artam: 1901 yılında İstanbul Çengelköy'de doğdu. Babası Şeyh Veli Mehmet Efendi, annesi Şerife Refia Hanım'dır. İstanbul ve Ankara'da çeşitli okullarda İngilizce ve edebiyat öğretmenliği yaptı. 1920 yılında Hakkı Tarık Us'un teşvikleriyle *Vakit* gazetesinde gazeteciliğe başladı. İstanbul'da *Son Saat*, *Haber* ve *Son Posta* gazetelerinde çalışan Artam, 1933 yılından itibaren Ankara'ya taşınarak Yurt gazetesinin başına geçti. Bu dönemde *Demiryollar* ve *Ulus* gazetesinde de yazılar yazdı. II. Dünya Savaşı başlarında Basın Yayın Genel Müdürlüğü'ne geçti. 1940-1950 yılları arasında "Radyo Gazetesi" adlı programı hazırlayıp sundu. 26 Ekim 1958'de Ankara'da vefat etti.

Serkan Erdal: 1977 yılında Erzurum/Oltu'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Oltu'da tamamladı. 1999 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne başladı. Adı geçen bölümü, 2003 yılında bitirdi. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimine başladı. 2006 yılında *Mütareke Yıllarında (1918-1922) İstanbul'da Kurulan Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri* başlıklı tez çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı. 2007 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı'nda başladığı doktora öğrenimini *Osmanlı Devleti'nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler* başlıklı tez çalışmasıyla bitirerek 2014 yılında doktor unvanını aldı. 2015 yılından beri Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz / **9**
Nurettin Artam Kimdir? / **13**
Büyük Bozgunun İlk Haberi / **17**
Şam'ın Tutuştuğu ve Düştüğü Gece / **22**
Kanlı Rabova Boğazı Önünde / **28**
Arnus Karakolu'ndan Firar / **32**
Şam Sokaklarında İngiliz Süvarileri / **38**
Süvari Neferlerine Nasıl Soyulduk? / **41**
Hamidiye Kışlası'ndan Şam Zindanına / **45**
Şam'dan Çıktığım Akşama Dedim Şam-ı Şerîf / **48**
Tarihî Bir Hamle: "Mütareke İmzalandı!" / **52**
Benî İsrail'in Tarihî Beldelerinde… / **56**
Akdeniz'in Kıyısında Birkaç Gün / **59**
Esirler Hz. Âdem Kıyafetinde / ***63***
Benî İsrail'in Kırk Sene Kaldığı Çölde / **67**
Abbâsiye Esirler Hastahânesinde / **71**
Tekrar Ölümden Kurtulduktan Sonra / **76**
Lâle Bahçesi ve İngiliz Bayrağı Karşısında / **80**
Hastahânede Duyduğumuz Vatan Hisleri / **85**
Abbâsiye'den Zekazik Karârgâhı'na / **89**
Esâret Âleminde Bir İrfan Köşesi / **92**
Kampın Bahçesinde Neler Olurdu? / **96**
Karârgâhlarda Yoklama Nasıl Olurdu? / **99**
Esârette Gazetecilik Nasıl Başlamıştı? / **103**

Kampta Nasıl Gazete Basardık? / **110**
Esâret Günlerinden İki Hâtıra / **113**
Esâret Karârgâhında Temâşâ Hayatı / **120**
Zekazik'ten Issız Bir Çöl Ortasına / **124**
Küçük Sözlük / **129**
Kaynakça / **141**

Ön Söz

Elviye-i Selâse'nin küçük bir köyünde[1] doğmuş biri olarak çocukluk yıllarımın uzun kış geceleri, köyün yaşlılarından savaş, göç ve askerlik hatıraları dinlemekle geçti. Özellikle küçük yaşta silahaltına alınan ve silahı boyundan uzun olan dedem (annemin dedesi) Mustafa'nın Millî Mücadele, I. Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen Arnavut'un ise esaret hatıralarını can kulağıyla dinler, o günkü çocuk muhayyilemle anlatılanları anlamaya çalışır, işin içinden çıkamadığım zaman da Erzurum ağzıyla anlatılanların birer hekâttan ibaret olduğunu düşünür, rahatlardım.

Çocukluk günlerinde dinlediğim bu hatıraların eğitim hayatıma etkisi olmuş muydu bilmiyorum fakat tarih bölümünden mezun olup bu bölümde öğretim üyesi olunca akademik çalışmalarımın bir kısmını Osmanlı savaş esirleri üzerine yoğunlaştırdım.

Hâl böyle olunca da çocukluğumda anlatılan o anıların birer hekât olmadığını, hakikatin ta kendisi hatta yaşananların sadece küçük bir parçası olduğunu gördüm.

Dedem Mustafa'nın aslında komutanlığını Yarbay Halit Paşa'nın, kurmay başkanlığını da Kurmay Binbaşı Yusuf Kemal Bey'in yaptığı VII. VIII. ve XI. Kafkas Piyade Alaylarıyla III. Topçu Alayı, süvari ve sıhhiyye bölüğünden oluşan ve karargâhı Giregösek'te[2] bulunan III. Kafkas Tü-

[1] Erzurum ili, Oltu ilçesi, Aşağı Çamlı köyü.

[2] Yeni adı Yeşildere olup önceden Erzurum-Dumlu Bucağı'na tabi bir köyken büyükşehir yasasıyla birlikte Yakutiye İlçesi'ne bağlı bir mahalle olmuştur.

meni'nde görev yaptığını, Doğu Cephesi'nin kapanması üzerine Batı Cephesi'ne kaydırılan ve Sakarya Savaşı sırasında II. Grup Komutanlığı emrinde, Büyük Taarruz'da ise Sakallı Nurettin Paşa'nın komutasındaki I. Ordu'da görev yaptığını tespit ettim. Köylülerin Arnavut ismini verdikleri kişinin de Arnavut değil, Rus esaretinden kaçtıktan sonra gidecek yeri olmadığı için Oltu'ya gelip, burada kalan Tikveşli[3] Abdullah olduğunu öğrendim. Buna rağmen özellikle I. Dünya Savaşı sırasında muhasım devletlere esir düşen Osmanlı esirleriyle ilgili bildiklerimiz veya öğrendiklerimiz oldukça sınırlıydı. Zira bazıları hayatlarının dramatik bir dönemini işgal eden bu felaket hatıralarını zihinlerinden silip atmayı, yaşadıkları acıları unutmayı tercih ederken bir kısmı da gelecek nesillere mesaj vermek istercesine kaleme alarak ölümsüzleştirmeyi seçmişti. Kaleme alanlar her ne kadar kendi hatıralarını nakletmeye çalışsa da aslında farkında olmadan bir neslin sözcülüğünü yapıyor, dramını anlatıyordu ki o nesil de Hüsamettin Tuğaç'ın ifadesiyle "*imparatorluğun son muharip*" nesliydi.

Okumakta olduğunuz bu hatırat da imparatorluğun son muharip neslinin yüz binlerce üyesinden biri olan, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusunda yedek subay olarak görev yapan ve Filistin-Suriye Cephesi'nde savaşırken İngilizlere esir düşen Nurettin Artam'ın 17 Mart-7 Temmuz 1924 tarihleri arasında *Vakit* gazetesinde Mısır Çöllerinde Türk Gençleri başlığıyla yayınlanmış tefrikalarının günümüz Türkçesine aktarılmasıyla ortaya çıkmıştır.

Eser yayıma hazırlanırken diline müdahale edilmemiş fakat okuyucuya kolaylık sağlamak açısından eserin sonuna eserde geçen bazı Osmanlıca, Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarını içeren küçük bir sözlük eklenmiştir.

[3] Makedonya'nın güneyinde Vardar Nehri'nin iki yakasında yer alan bölge.

Önemli görülen kişiler, yerler, olaylar ve kavramlar da dipnotlarla açıklanmaya çalışılmıştır.

Hatıratın editörlüğünü yapan Oğuzhan Murat Öztürk'ün şahsında Ötüken Neşriyat'a, metnin dil kontrolünde desteğini esirgemeyen Dr. Ömer Faruk Karataş ve Erdem Ak'a, bilgi ve birikimiyle çalışmaya değerli katkılar sunan Şaban Özdemir'e, Muhsin Ertürk Budak'a, eserin yayımlanması sırasında bizlere göstermiş oldukları kolaylıklardan dolayı Nurettin Artam'ın yaşayan varislerinden Devrim Alp Artam ve eşi Burcu Bartın Artam'a teşekkür ederim…

Serkan Erdal
20 Haziran 2022, Erzurum

Nurettin Artam Kimdir?

Asıl adı, Mehmet Nurettin'dir. 1901 yılında[1] İstanbul-Çengelköy'de doğan Artam'ın babası, Gazne'den İstanbul'a gelen ve İkdam gazetesinde uzun yıllar İslam dünyasına dair yazılar yazan Şeyh Veli Mehmet Efendi, annesi Şerife Refia Hanım'dır. İlk eğitimini babasının yanında alan Nurettin Artam, 1910 yılında[2] Beylerbeyi Rüşdiyesi'ne kaydolur.[3] Birincilikle bitirdiği rüşdiyeden sonra açılan "*parasız yatılı*" sınavını birincilikle kazanarak İstanbul Sultanîsi'ne girer ve buradan da birincilikle mezun olur. I. Dünya Savaşı sırasında silahaltına alınan Nurettin Artam, önce Bostancı Askerî Talimgâhı'nda bir süre eğitim gördükten sonra telsiz telgraf sınıfına ayrılarak Selimiye Kışlası'nda yedek subay eğitimi alır. Göstermiş olduğu başarılardan dolayı erkenden "*zâbit vekilliği*" rütbesine terfi ettirilerek Şam'daki Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı emrinde görevlendirilir. Savaşın sonlarına doğru Şam'da İngilizlere esir düşen Nurettin Bey, esaret hayatının başında malarya hastalığına yakalanır ve Kahire'de bulunan 2 numaralı Abbasiye Hastanesi'nde bir müddet tedavi görür. Tedavisinin ardından Mısır'da bulunan Zekazik ve Kuveysna esir kamplarında tutulur, 1920 yılında da Türkiye'ye döner. Türkiye'ye döndüğü sırada Maarif Nezareti ile Bab-ı Meşihat'ta açılan İngilizce öğretmenliği sınavına girerek her ikisini de kazanmasına rağmen, liseyi tercih ederek İstanbul, Davutpaşa, Vefa, Kadıköy, Erenköy, Çamlıca, İs-

---

[1] Birçok yerde Nurettin Artam'ın 1900 yılında doğduğu ifade edilse de resmî kayıtlarda doğum tarihi 25 Ocak 1901'dir.

[2] "Artam'ın Hal Tercümesi", *Türk Dili*, C: VIII, S: 87, Ankara 1958, s. 155.

[3] *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, (Editör: Murat Yalçın), Yapı Kredi Yayınları, C: 1, III. Baskı, İstanbul 2010, s. 123.

tiklâl, Feyz-i Âti ve Ankara Lisesi'nde tam yirmi bir yıl boyunca İngilizce ve edebiyat öğretmenliği yapar.[4]

II. Dünya Savaşı başlarında Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'ne geçen Nurettin Artam, Propaganda, Kitaplık ve Derleme müdürlüklerinde çalışır.[5] Ankara Radyosu'nda 12 Ekim 1940'ta başladığı *Radyo Gazetesi*'ni[6] 1950 seçimlerine kadar hazırlayıp okur.[7]

1920 yılında Hakkı Tarık Us'un teşvikleriyle *Vakit* gazetesinde gazeteciliğe başlar.[8] *Vakit*'in dışında, *Son Saat*, *Haber* ve *Son Posta* gazetelerinde çalıştıktan sonra 1933 yılında Ankara'ya giderek[9] kendi ifadesiyle Hakkı Tarık Us'un *"arzusu ve emri ile"* CHP'nin köylü gazetesi olan *Yurt*'un başına geçer.[10] *Demiryollar Dergisi* ve *Ulus*'ta da çalışan Nurettin Artam, *Ulus*'taki yazı hayatını ölümüne kadar sürdürür.[11]

Babasının Çengelköy Kadirî Tekkesi şeyhi olması dolayısıyla matbuat âleminde *"Şeyh Nurettin"* olarak anılan Nurettin Artam,[12] küçük yaşlarda aydın kişilerin sohbetlerinde bulunur, babasından Arapça ve Farsça, tekkeye devam eden bir Hintliden de iyi derecede İngilizce öğrenir.[13] Yazı hayatına oldukça erken yaşlarda atılan Nurettin Artam, 1910 yılında henüz rüşdiyenin birinci sınıfındayken İzmir'de çıkan *Ahenk* gazetesinin açmış olduğu şiir yarışmasına katılarak *"Külâh-ı Mevlevî"* başlıklı şiiriyle birincilik kazanır.[14] *Vakit* ve *Ulus* gazetelerinde T.İ. (Toplu İğne) müstear isimle yazdığı

---

[4] "Artam'ın Hal Tercümesi", s. 155-156.

[5] *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, (Hazırlayan: Behçet Necatigil), Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 42.

[6] *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, s. 124.

[7] "ARTAM, (Mehmed Nureddin)", *İstanbul Ansiklopedisi*, C: II, İstanbul 1959, s.1066.

[8] "Türk Muharrirlerinin Büyük Kayıp Hakkında Yazdıkları?...", *Vakit*, 24 Ekim 1956.

[9] *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, s. 124.

[10] "Türk Muharrirlerinin Büyük Kayıp Hakkında Yazdıkları?...", *Vakit*, 24 Ekim 1956.

[11] "Artam'ın Hal Tercümesi", s. 156.

[12] "ARTAM, (Mehmed Nureddin), s. 1066.

[13] Agâh Sırrı Levend, "Artam'ın Ardından", *Türk Dili*, C: VIII, S: 87, Ankara 1958, s. 153-154.

[14] "Artam'ın Hal Tercümesi", s. 155.

yazılarla tanınır.[15] Türk Dil Kurumu üyeliği de yapmış olan Artam, *Varım Yoğum* ve *Seccâde* kitaplarında mistik bir hava ve hece ölçüsüyle yazılmış şiirlerini, *Boş Saatler'*de ise düzyazı şiirlerini derler. Bunların dışında *Eski Dilden Yeni Dile*, *Öz Dilimizde Sınangılar*, *Hayır Paşa Hazretleri*, *Bayrağıma Taziyet*, *Madalya* ile İngilizceden çevirdiği *Cengel Hikâyeleri*, *Şekspir'den Hikâyeler*, *Plevne Müdafaası*, *Nereye Gidiyoruz*, *Düşman Pençesinde* Artam'ın diğer eserleridir.[16]

1958 yılı Nurettin Artam'ın yakasını bırakmayan hastalıklarla mücadeleyle geçer. 2 Şubat 1958'de bir kriz geçiren Artam, tedavisinin ardından taburcu edilir.[17] Fakat Ekim ayının başlarında bu defa şeker hastalığından dolayı hastaneye kaldırılır ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi profesörlerinden İrfan Titiz tarafından tedavi altına alınır.[18] 26 Ekim'i 27 Ekim'e bağlayan gece ise tedavi görmekte olduğu Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde üremiden dolayı vefat eder.[19]

---

[15] Levend, "Artam'ın Ardından", s. 154.

[16] "Artam'ın Hal Tercümesi", s. 156.

[17] "Nurettin Artam Hasta", *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1958.

[18] "Nurettin Artam Hasta", *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1958.

[19] "Nurettin Artam Dün Vefat Etti", *Milliyet*, 28 Ekim 1958.

Büyük Bozgunun İlk Haberi – Ordu Nasıl Ric'at Etti? – Albayrağın Vedâ Ettiği Yerlerden Geçerken İsimsiz Türk Mezarlarını Hâtırladım

Bârgirin üstünde Amman İstasyonu'nun arkasındaki sarp yarı inerek düz yola girerken IV. Ordu Karârgâhı'nın telgraf ve telefon makinisti önüme çıktı. Sîmâsında meraklı haberler anlatan adamlara mahsus bir telâş vardı. Sordum:

-Hayrola, ne var?

-VII. ve VIII. orduların cephesinden düşman büyük bir taarruza girişmiş haberiniz yok mu?

İlk hamlede Yıldırım Karârgâhı[1] Nâsıra'da düşmüş…[2] Dedi.

Bu hakikaten telâşlı ve heyecânlı haber, birkaç günden beri çadırıma akseden uğultulu top seslerini, bize arada bir yaptıkları sabah ziyaretlerini daha sıklaştıran tayyârelerin bu hâlini îzâh ediyordu. Hâdiseyi bir an evvel tahkik ede-

---

[1] Burada bahsi geçen Yıldırım Karargâhı, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Filistin-Suriye ve Irak cepheleri için kurmuş olduğu, IV, VII ve VIII. ordulardan oluşan ve Erich von Falkenhayn komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu'dur. Filistin Cephesi'nde alınan başarısız sonuçlar üzerine 25 Şubat 1918'de Falkenhayn görevden alınmış ve yerine Otto Liman von Sanders atanmıştır. Mondros Mütarekesi imzalanınca da Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına Mustafa Kemal atanmıştır.

[2] Yıldırım Orduları Grubu'nun karargâhı evvelâ Nablus'taydı. Fakat Nablus kaybedilince Liman von Sanders tarafından karargâh Nâsıra'ya nakledilmiştir.

bilmek için kasabadaki işimi te'cil ettim. Atımı kim bilir muhtemel bir ric'atte ne gibi fecâyinin güzerân edeceği düz yolda mahmuzladım, koşturdum.

Tepede, son günlerde motoruna pek az dinlenmek nasip olan telsiz telgraf cihazı yine çalışıyordu. Nâsıra'daki Alman telsizini[3] uzun boylu aradık, çağırdık. Fakat beyhûde idi…[4] Nihâyet yakînen anladık ki cephe uzun bir müdâfaadan, asker bütün mahrûmiyetine rağmen bu kadar tahammülden sonra ric'at ediyordu. Bu memleket evlâdından birçoğunun mahvına, birçoğunun esaretine sebep olan bu uğursuz taarruz, 19 Eylül 334[5] tarihinde başlamıştı. Şehirlerde o zamanın tebliğ-i resmîlerinden hâdisâtı takip zarûretinde kalanlar belki bunu bilmezler. Fakat o bozgunu görmüş olan her gencin zihninde o tarih aynı şeâmetle saklıdır.

İstasyonumuzun bulunduğu Amman, içinde büyük bir Roma anfitiyatr harabesi bulunan tarihî bir kasaba idi. Hicâz demir yolunun Medine'ye doğru istilâ veyahut muhâsaraya uğramamış hemen son büyük kasabasıydı. Onun için bu ric'at benim hissiyâtıma dokunuyordu. Bilâd-ı mukaddese üzerinden çekilen son Türk ordusu biz oluyorduk. Ordunun Amman'a kadar çekilip orada yerleştiğini ehemmiyetsiz bir vak'a gibi neşreden bir İstanbul tebliğ-i resmîsini âhizemiz aldıktan bir gün sonra, zannederim 23 Eylül'de aldığım emirle istasyondan ayrılıp IV. Ordu Karârgâhı'na iltihâk ediyordum. Bir gece tren bekleyerek birkaç

---

[3] Nâsıra'da bulunan askerlerin çoğunluğunu Almanlar oluşturuyordu.

[4] İngilizler, 19 Eylül 1918'de VIII. Ordu'ya bağlı birlikleri yoğun bir topçu ateşine tutmuş, yine İngiliz hava kuvvetleri de sabahın ilk ışıklarıyla VII ve VIII. Ordu Karargâhlarıyla Yıldırım Orduları Grubu'nun telsiz-telefon santralini bombalamışlardı. Bundan dolayı hatlar tamir edilinceye kadar iletişim kesilmiştir.

[5] Rumi olarak verilen bu tarihin Miladi karşılığı 19 Eylül 1918'dir.

sâat istasyonun ambarında tavana kadar yığılı buğdayların üzerinde birkaç arkadaş vakit geçirdik.

Techizât-ı fenniyenin nakli için bir büyük vagonun yarısından fazlası bize tahsis olunduğu hâlde oturmaya zorla yer bulmuştuk. Tren hareket etti. Ric'atin bu ilk safhası feci' olduğu kadar gülünç taraflar da gösteriyordu. Meselâ; birçoklarının lüzûmlu eşyalarını yerlerinde terk etmelerine mukabil, ihtiyâr bir alay kâtibi nargilesini elinden bırakmayarak mütemâdiyen çekiştiriyor, yaşlıca bir zâbit bir bacağı sakat sandalyesini sıkı sıkı yerleştirmeye uğraşıyordu.

Tren ancak iki istasyona kadar gidebildi. Mefrak'tan sonra yolların Arap kabâili tarafından tahrip olunduğunu haber verdiler.

Zerka İstasyonu'nda trenin yanlış bir manevrasıyla eşyamdan birçoğunu terk ve maiyyetimdeki neferlerin hepsinden ayrılmaya mecbur kalmıştım…

Mefrak'ta müthiş bir tayyâre bombardımanına uğradık. Gün batıncaya kadar muhtelif fâsılalarla bu müz'ic ziyaretlerini tekrar ettiler… İtâat ve intizâm tamamıyla bozulmaya yüz tutuyor, neferler artık mâfevklerinin emirlerini dinlememeye başlıyorlardı. Mefrak İstasyonu'nun duvarı dibinde bulunan cephane sandıklarını birçok ihtâra rağmen neferler taşımadı… Bir binbaşı ile beraber birçok sandıkları uzaklara taşımıştık.

Gün batmadan evvel bir tayyâre, istasyona isâbet ettirmişti. Biz ortalık kararırken büyük bir kâfile, bir kârbân hâlinde yayan yola çıktık… Tek tük atlılarla gâh geçen yük arabaları bu kârbâna başka bir garâbet veriyordu. Arkamızda istasyon yanıyor ve kızıl alevlerin bizim atlara, arabalara ve yayan gidenlere aksi umûmî manzarayı karanlıklar içinde korkunç yapıyordu. Bu kızıllık çok uzaklara kadar gözden kaybolmadı… Mehtâpsız, aydınlıksız bu gecede bu kızıl yangın manzarası bana garip hisler veriyordu. Hezi-

met ve yangın nedense beni müthiş bir teessür içinde bırakıyordu.

Bu yolculuğa ric'at adı vermek belki de askerî ıstılâhlardan birisini sû-i istimâl etmek olur… Yürüyor, yolda gâh metruk bir kervansaraya gâh kuyuya rast gelip mola veriyor, mataralarımızı dolduruyorduk. Merkezle râbıta ve muvâsalamızı o kadar kesmiştik ki oraya ait malûmât-ı fenniye ve sıhhiyeyi de tanımıyor, meselâ üzerinden iki dakika evvel bir bargir geçen derecikten hiç tereddütsüz su içiyor, teskin-i harâret ediyorduk.

Herkes o derece nefsinden başka bir şey düşünmemek azminde idi ki, âdetâ içimde bir his, bu yolculuğu bana mahşer ve sırat yolculuğuna teşbih ettiriyordu. Fakat bu yalnız nefis endişesi bazen çok ziyâde oluyordu. Meselâ yine o ric'atte rast geldiğim bir vak'a kanâatimi âdetâ te'yid eder:

Uzun müddet susuz kalan kâfilemiz nihâyet bir kuyu başına varabilmişti. Orada herkes kovadan kana kana su içiyor, matarasını dolduruyordu. İstanbul furunlarında, tramvaylarda, şirket vapurlarında ve hemen her şeyde mu'tadımız olduğu vechle bu kuyunun başına da birden hücûm etmiş, etrafını doldurmuştuk. İçine birkaç kişinin düşmemesi vaktiyle onu yaptıran sâhib-i hayrın kapaklarını biraz sağlam yaptırmış olmasındandı. Ben bu hücûmu biraz uzaktan seyrediyordum. Askerler zâbit idâresinden kurtulmuş olmayı, zararını anlamayarak, âdetâ bir serbestî sanıyorlardı. Benzi solmuş, bacaklarında tâkat kalmamış bîçâre bir nefer sarı bir teneke matarayı uzatarak kalabalığa karışmak istedi. Fakat koyuvermediler. Yalvardı:

-Hemşehriler, hastayım, Allah rızası için bir yudum su verin! Bu boğuk sesi de kova gürültülerine karıştı. Nihâyet mecburen işe karıştım. Sınıfımın artık tesiri kalmamış olmasına rağmen uğraştım. Bu hasta Anadolu yavrusuna su aldım ve oradan ayrıldıktan sonra bu vak'a zihnimi çok

işgal etti. Şedid bir arzu şeklinde halka toplu bir ric'at ve mütekâbil teâvün üzerine müesses bir tarz-ı terbiye aşılanması lüzûmunu hissettim. O günden beri epey gün geçmesine rağmen bugün o vak'ayı onun için hâtırlıyor ve hâtırlatıyorum.

Dera'ya böyle yürüyerek geldik. Böyle merkezî kasabalara, şimendifer istasyonlarına gelirken fazla dikkat etmek icâb ediyordu. Zira yola çıkmış bu muazzam hey'et-i seferiyeye her kasabada, her istasyonda istikbâl merâsimini bombalarla yüklü düşman tayyâreleri yapıyordu. Burada o merâsimin daha harâretli ve daha fazla alevli olacağı anlaşılıyordu. Birer küçük dükkân cesâmetinde yerlerde açılmış çukurların bir gece evvel atılan kazan bombaları tarafından meydana getirilmiş olması bu zannımızı kuvvetlendirdi.

Telsiz telgraf istasyonunun istirâhat edilebilecek yerleri gayretli misafirler tarafından işgal olunmuştu. Hâlbuki uzun bir yayan yolculuğun verdiği yorgunlukla istirâhat gözümde tütüyordu. Kulağıma karşıda damında kocaman ve kırmızı bir hilâl resmi görünen hastahânede yatacak yer olacağına dâir ufak bir şâyi'a çalındı. Gittim, hakikaten bir iki yatağa kapıdan girer girmez rast geldim. Hiçbir istizâna lüzûm görmedim. Odanın köşesinde battaniyesi düzelmiş bir karyola vardı. Üzerine uzandım, uyuyuvermişim…

İnsan bi't-tabi ne kadar uyuduğunu tahmin edemez. Nazik bir arkadaş eli omuzuma dokundu:

-Yatağımda biraz da benim yatmama müsâade eder misiniz? Gözlerimi açtım. Kendisinden af diledim. Ortalık kararıyordu. Vakit ikindiyi biraz geçmişti. Biraz kendimi yokladım. Bomba tarrâkalarını rüyada gibi duyduğumu hâtırlıyorum.

Bu kadar yol yürüyüp, bu kadar mesafe kat' edinceye kadar tabii, birçok vekâyi-i askeriye de vuk'u buluyordu. Bunları bi'l-intizâm kaydetmeyip kendime ait kısımlarını naklediyorum. Zira bunu biraz salâhiyyet meselesi gibi gö-

rüyorum ki bir ihtiyât zâbiti için daha fazlası apoletinden yukarıya çıkmak olacaktır…

Şam'ın tutuştuğu ve düştüğü gece – İngiliz gülleleri yolumuza düşüyordu – Evvel ve âhir olan Şam'ın sonu – Bir salkım üzüm yüzünden – Belediye dâiresinin önünde teslim bayrağı

Dera'dan sonraki yolculuk daha az şâyân-ı arzû bir şekilde geçti… İstasyonda herkes son tren diye içi kömür karalarıyla dolu vagonlara dolmuştu. Heyecânlı dakikalarda mantık ve muhâkemenin zihinleri terk ettiğini orada gördüm… Halkın kalkacak diye gerilerine gidebilmek için kendisinden en büyük lütfû beklenen trenin lokomotifinin ocağı yanmıyor, makinist orada bulunmuyordu. Hatta belki makine bozuk ve paslı idi bile… Herkesin bu garâbete şaştığını bilmiyorum fakat ben derhâl aşağı atladım…

Zerka'da kaybettiğim neferimle çantamı Dera'da bulmuştum. Onunla beraber yaya giden bir kâfileye katıldık. İstasyon civarı terk edilmiş silahlarla dolu idi. Onlardan güzelce bir tanesini emirber neferin boynuna takmayı ihmâl etmedim. Bu kâfile ile yürüyüşümüz daha gayrimuntazamdı.

Yollar daha endişeli daha korkulu idi. Gündüzleri tayyâre hücûmları, geceleri de bedevî Arapların taarruzu endişesi her an için mevcuttu. Bir müddet yürüdükten sonra büyük bir kâfileye karıştık. Bunlar diğer ordunun ric'at eden kısımlarıydı. Birbiriyle beraber gitmek mecburiyetinde olan ayak, bargir, araba pek acaip bir manzara teşkil ediyordu. Mâmâfih yol ilerledikçe önümüze çıkan mâni bizi bunlardan birçoğunu terke mecbur kılıyordu.

Hatta bir derenin kenarında geçirilemeyerek terk olunmuş bir sahra matbah arabasına tesâdüf ettik ki, bütün levâzımı içinde bulunuyor, yeni pişirilmiş fasulyesiyle

etinin dumanları henüz tütüyordu. Önden giden refikleri tarafından bi'z-zarûre bırakılmış olan bu kazanı sonradan gelen askerler bi't-tabi sünnetlemekte kusur etmemişlerdi.

Cebel-i Dürûz[6] ve Havran civarından geçerken çok müteessir oldum. Pek yakın bir mâzide buralardaki isyânları bastırmak için dökülen kanları gözümün önüne getirdim. Hâlbuki bugün devletimizin son ordusu mağlup olarak buradan geçiyor, buraları orada şehit olan yavrularının hâtıralarıyla birlikte bırakıyordu.

Dağların kenarlarında ve geçit noktalarında kılıçlı, silahlı ve kefiyeli mütecessislere rast geliyorduk. Bu babayiğitlerin görünmeyen refikleri son gayret olarak bazı arkadaşları çırılçıplak bırakacak kadar soyuyorlardı. Lâkin içimde emniyet şeklinde bir his vardı. Bu biçâre aşiret halkı pek yakın zamanda memleketlerinden çekilen Türk ordusunun hâtırasını büyük bir tahassürle anacaklardı. Nitekim öyle oldu… Her şey gibi albayrağın kıymeti ve ulviyyeti de bütün kaybettiğimiz beldeler için sonradan anlaşıldı.

Havran'dan Şam'a kadar arada sırada bombalar, bazen hatta top gülleleriyle hâtırı sorulan kâfilemiz büsbütün perîşân bir şekil alarak ilerlemişti. Bu yol üzerinde Şam'a en yakın istasyon hâtırladığıma göre Kisvah idi. Oraya vardığımız zaman tâ ilerideki iki dağın çevrelediği bir vadide arada bir toz toprak sütunları havaya kalkıyordu. Orayı gösterdiler:

---

[6] XI. yüzyılın başlarında Mısır'da ortaya çıkan ve batınî bir inanç olan Dürzilik, zamanla Suriye, İsrail, Lübnan ve Ürdün'de taraftar bularak yayılmıştı. Ancak etnik ve dini çeşitlilikten dolayı iç çatışmaların eksik olmadığı bu yerlerden özellikle de Lübnan'dan ayrılan Dürziler, Suriye'nin iç kısımlarına doğru gelerek Havran bölgesine yerleştiler ve bu bölge Dürzi Dağı anlamına gelen Cebel-i Dürûz olarak anılmaya başladı. Bk. Sebahattin Samur, "Cebel-i Havran'da Dürziler ve Sultan Abdülhamit'in Bunlarla İlgili Politikası (1878-1900), *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 5, Kayseri 1994, s. 399-400.

-İşte, dediler, düşman topçusu yavaş yavaş geçeceğimiz yeri ateş altına alıyor!

Bu heyecânlı haber ve bu korkunç ihtimâl perîşân kâfilemizi gayrete getirdi. Kisvah'da güzel bir koru vardı, orta yerinden su akıyordu. Gece gündüz yürümüş ve yorulmuş asker yeşil bahçeli Şam şehrinin bu yeşillikli eşiğinde bir parça yorgunluk çıkarmak isterken muvaffakiyyet hâsıl olmamıştı.

Kervan yine yola çıktı. Fakat tayyâre bombalarına inzimâm eden topçu ateşi artık yolculuğumuzun o feci' sükûnunu bozmuştu. Yolumuzun tam üzerine düşen güllelerin korkunç gürültüsü, yanlardaki bedevî köylerinden arada bir açılan yaylım ateşlerinden daha tehlikeli idi.

Ordunun perâkende kıt'alarından mürekkeb kervanımız Şam'a yaklaşırken saha muntazam bir şekil iktisâb etti. Şehre girmek için akşam olmasını, günün kararmasını bekleyen birtakım kıt'alar orada birikiyordu.

Nihâyet yavaş yavaş gün gurûb ediyor, fâcialı bir gecenin ilk esmer gölgeleri Kadem-i Şerîf karşısındaki tepelere çöküyordu. Galibâ o akşam, mehtâplıca bir geceydi. Şimdi öyle hâtırlıyorum. Pek uzaktan istasyonu gören bir tepenin üzerinde hep beklemeye karar vermiştik. Önümüzde iki tarafında başlarını eğmiş ağaçlar dikili güzel bir yol uzanıyordu. Büsbütün karanlık olunca o yol bizi Şam'a götürecekti. Kâfilemizin en yüksek rütbeli zâbitleri o usûlü tavsiye etmişlerdi.

Karanlık çöküverdi. Biz daha tepelerden hareket etmeden müthiş bir tarrâka duyduk. Karşımızda yükselen bir alev sütunu vardı. Bu sütun istasyonla telsiz telgraf istasyonunun arasındaki mühimmat deposundan çıkıyordu. O alev sütunları uzun müddet devam etti. Arasında birçok renkle parlayan fişenkler görüyorduk. Hayatımda gördüğüm cehennemi hâtırlatan yegâne manzara, belki buydu. İnsanı histen hisse sürükleyen o renkli alevler karşısında,

Küçük Sözlük

A
abûs: somurtkan, çatık çehreli, asık yüzlü
afiyet: sağlık, selâmet
ahfâd: torunlar
akkâmbaşı: ücret karşılığı deve ile yük taşıyan kişi
aksâm: kısımlar, bölümler, parçalar
alelekser: genellikle, çoğunlukla
atşân: susamış, susuz
atş: susuzluk, susama
avdet: dönme, geri gelme, dönüş
azîmet: yola çıkmak, gitmek

B
bandıra: bir geminin hangi ülkeye ait olduğunu gösteren bayrak
bârgir: beygir
bedbin: karamsar, ümitsiz, kötümser
belâgat: iyi konuşma, güzel konuşma
beliğ: açık, düzgün söz söyleyen
berzah: dar kara parçası, boğaz, kıstak
beşûş: gülümseyen, güleç
bidâr: uykusuz, uyumayan, uyanık
bilâd-ı mukaddese: kutsal beldeler, kutsal şehirler
bilâ-kayd ü şart: kayıtsız şartsız
bi-muhâbâ: korkusuz, pervasız, çekinmeden, sakınmadan
birûh: cansız